

НІЧОГО НЕЙТРАЛЬНОГО ТОДІ НЕ БУЛО

Розмова з Євгеном СВЕРСТЮКОМ

– Ви народилися у 1928 році в селі Сільце на Волині. На той час це були терени Польщі.

– Так, це була польська держава, але українське населення. Я зростав в українському середовищі, лише школа була польською. Із цього виникало чимало непорозумінь. Так діялося з часу, коли я почав ходити до школи. У нашому селі жила одна родина євреїв. Для нас, дітей, найважливішою особою була Рифка, бо саме вона продавала морозиво з козячого молока. Правду кажучи, прибутки Рифки від продажу морозива були мізерні, але ми, діти, дуже її просили не кидати цю справу.

– Якою була Ваша родина, чим займалися Ваші батьки?

– Це була заможна селянська родина, дуже працьовита й релігійна. Багатодітна. Усі діти з раннього дитинства працювали у господарстві. У нашій родині батьки завчасно планували життя своїх дітей. Мій батько протягом усього свого життя прикупував землю. Усі доходи від нашого господарства йшли на це. Із сімох дітей вижило лише п'ятеро, і кожному з них батько хотів лишити у спадок трохи землі, щоб жодна дитина не була жебраком. За його планом, кожен із нас мав отримати три гектари. Пам'ятаю, із самого мого дитинства батьки вважали, що мені ці три гектари будуть ні до чого, що їх можна буде продати, аби я мав змогу вчитися. Мені важко сказати, звідки взялася така переконаність, що сприяло такому підходові, але мої батьки саме так планували моє майбутнє. Це справді цікаво, оскільки, наприклад, мій старший брат, який помер через запалення легенів у 1937 році, категорично заперечував проти того, щоб я вчився.

Мої батьки дуже серйозно ставилися до релігії і прищеплювали своє ставлення нам, дітям. Пригадую, як мій батько, – а я вже був на той час аспірантом й рідко приїздив до дому – говорив: «Я вже не маю права виховувати тебе, роби, як вважаєш за потрібне, але прошу тебе, ніколи не відрікайся від Бога».

– Ви сказали, що Ваша родина була заможною. Поясніть, що вкладали в поняття заможності волинські селяни?

– Наша родина жила на хуторі, що був оддалений від досить густонаселеного села. На хуторі було кілька хат, що стояли далеко одна від одної. Загалом ми мало спілкувалися з іншими хуторянами, зазвичай, це спілкування зводилося до господарських справ. До нас приходило багато людей з і роханнями, бо моя мама охоче всім допомагала. У нас було два садки, було море яблук, якими мама охоче ділилася з іншими. Перед війною ми збудували добру хату.

Між іншим – саме ця наша «заможність» обернулася проти нас, бо будинок зраджував своїх мешканців. Хата під бляхою, земля, яку скупив батько, спричинилися до того, що вже восени 1939 року наша родина викликала підозру і її віднесли до розряду «куркульських». Зрештою, з приходом Советів батько записав трохи землі на ім'я дітей, а решту – вісім гектарів одразу віддав у колгосп. Можу собі уявити, як важко було йому це зробити – віддати землю, яку він скуповував, у колгосп. Звичайно, перед цим він радився з іншими людьми і, напевно, вони разом прийшли до висновку, що так буде найкраще, тим паче, що вже було зрозуміло, що так чи інакше землю дітям у спадок не можна буде лишити. Була така історія. Батько позичив у єврея Гершка із Дружкополя гроші під процент. Мені запам'яталося, як батько остаточно з ним розраховувався. У шухляді серед гудзиків, голок й різних клаптиків матерії завжди лежало кілька довгастих папірців із підписом батька й написом «вексель». Їх не можна було чіпати. У вересні 1939 року увесь дотеперішній порядок речей зазнав краху, і всі відразу це збагнули. Одного вечора прибіг до нас той Гершко з Дружкополя й попросив батька нікому не говорити про те, що він позичив у нього гроші під процент.

– Невже ж я тобі ворог, Гершку, щоб тепер говорити комусь, що я позичав у тебе гроші під процент? – запитав батько.

– Звичайно, Ліксандре, я тебе знаю.

Одначе трохи згодом Гершко прийшов знову, на цей раз із проханням повернути йому борг. Батько сказав йому те, про що знали всі: придбана земля не має тепер жодної вартості, так само як і польські гроші. Тепер їх віддати просто, і він їх, звичайно, поверне.

– Усе змінилося, Ліксандре, але ми не змінилися, – сказав Гершко.

– Це правда, Гершку, – погодився батько.

– Я не прошу тебе повернути увесь борг, лише частину, і то не грішми, а натурою.

– Добре, розрахуємося чесно.

Усе це мені запам'яталося тому, що я почув, як хтось із сусідів сміявся з батька і його боргів. Пізніше ж я помітив, як батько, приховуючи це від усіх, повертає борги. А згодом, як я вже казав, виникла проблема, як непомітно позбутися землі.

Мої батьки часто вживали слово «порядність», вимовляючи його з великою повагою. У мене це слово чомусь асоціювалося з достатком, а не з тим, коли, наприклад, гроші позичають під чесне слово. Пам'ятаю, що коли іноді батько казав мені щось купити по дорозі зі школи, то він звичайно, не давав мені грошей, бо дітям грошей не давали. Я ж чудово знав, до якого магазину маю піти й сказати: «Прошу дати мені те й те, я син Ліксандра із села Сільце». Продавець єврей давав товар, вписував його ціну в зошит й прощався зі мною. Мій батько дуже цінував таку довіру.

Коли у вас була земля, то на ній треба було робити. І всі діти працювали. Згодом вони мали дивитися на те, як їхня праця нищилася. Чи не в 1943 році в нашому селі партизани зробили засідку на одну з німецьких військових частин. Спочатку німці відступили, а згодом організували каральну експедицію. Усі мешканці були до цієї експедиції готові, дітям дали завдання – пильнувати, чи не піднімається над горохівським шляхом курява. Як тільки курява з'явилась, усі мешканці покинули село. Ми перечекали екзекуцію в сусідніх селах. Спалили усе наше село разом із худобою, що лишалася. Одна з жінок вирішила зберегти своє майно й лишилася в селі – її живцем спалили у власній хаті. Хуторів не палили.

– Повернімося до довоєнної Волині. У Вашому селі жила одна єврейська родина. А коли Ви вперше зіткнулися з польським світом?

– У школі. По-перше, були польські вчителі. Система освіти у довоєнній Польщі була семирічною. Тому якщо хтось хотів вчитися лише у своєму селі, то до третього класу треба було ходити два роки, три роки – до четвертого й таким чином ви могли отримати свідоцтво про закінчення семирічки. Було очевидним, що таке навчання – марнування часу, тому батьки віддали мене до семирічної школи, розташованої по сусідству. Добре пам'ятаю, як мене записували до цієї школи в Дружкополі (тепер Журавники). Половину населення Дружкополя становили євреї, а другу половину – українці і поляки. Час, коли треба було записуватися до школи, збігався з періодом найінтенсивнішої роботи в полі, тому мої батьки не могли піти зі мною. Тепер мені здається, що батько волів скосити гектар сіна, аніж іти до директора. Тому я пішов сам. Пам'ятаю, біля школи працювала

механічна молотарка. Директор молотив собі хліб. То був старий, астматичний легіонер, який не мав до освіти практично ніякого відношення. Я підійшов до нього й пояснив, що хочу вчитися у його школі. Йому це дуже сподобалося.

Вчилися діти різних національностей. Наприклад, поряд із Дружкополем було село Мазури. Я думаю, що в ньому жили поляки, які приїхали на Волинь із центральної Польщі. Довкола жили також осадники, які отримали землю й жили так, як і всі селяни. Тому до нашої школи ходили поляки, українці й євреї. З того часу мені запам'яталася соціальна різниця між учнями. Наприклад, на Святого Миколая після уроків всі учні залишалися у школі, але подарунки отримували лише ті діти, чії батьки їх до школи принесли. Тому польські й єврейські діти отримували подарунки, а українські ні. Подібні ситуації прискорювали процес визрівання нашої самосвідомості. Звичайно, всі знали, звідки ці подарунки бралися, але тим, хто їх не отримував, все одно було неприємно. Коли восени 1939 року прийшли Совети й організували перше жовтневе свято, й кожна дитина отримала пряники й ячмінну каву, то нам, дітям, здалося, що демократія перемогла.

У школі було прийнято бити учнів. Найжорстокішим був учитель Дида. На щастя, я був його улюбленцем, і він не приховував цього. Говорив, що я – найкращий учень. Навіть, коли я бешкетував, Дида вдавав, наче йому про це нічого не відомо. Був також учитель Лежух, трохи заполітизований. Він бив учнів за будь-що, звертався до нас, вживаючи такі вислови, як: «ах ти, свиняку» або «ти, коню старий». Мені запам'яталася, що напередодні війни той же Лежух говорив, що з одного боку на Польщу чигає вовк, а з другого – дракон.

– Ваша школа, як уже говорилося, була багатонаціональною. Ви згадували про день Святого Миколая, який розділяв дітей замість того, щоб об'єднувати їх. Однак свято Святого Миколая буває раз на рік, а який вигляд мало щоденне шкільне життя? Чи була в школі якась єдина спільнота, чи в ній було три окремих гетто: окремо українці, окремо поляки й окремо євреї?

– У межах ширшої спільноти існувала певна відокремленість. Додому я завжди повертався з Чеськом – сином осадника. Бував у нього вдома.

– Між вами ніколи не виникали конфлікти на ґрунті того, що його батько був осадником?

– Я не пригадую, щоб наші суперечки набирали етнічного характеру.

Натомість пам'ятаю, що після смерті Пілсудського, коли було оголошено траур (між іншим – ми найбільше жаліли Каштанку) й нам сказали (а тоді я був у першому чи в другому класі), що треба плакати, я повернувся додому з такою міною, що занепокоєна мама запитала мене, що сталося. «Пілсудський помер». – «Дурний ти разом зі своїм Пілсудським», – кинула мені мама, й на тому розмова скінчилася.

Неподалік від нашого села розташоване Берестечко. Щоліта в Берестечку було свято, на яке приходило багато молоді у вишиванках. Під час храму завжди відбувалися бійки з поліцією, про ці бійки ходили легенди, розповідали про те, кого побили. На кому сорочку подерли.

Я не пам'ятаю, щоб у щоденному житті до поляків ставилися вороже. На самому початку війни у 1939 році в нашому домі жила евакуйована з Познані родина польського залізничника. Батьки й ми, діти, дуже їм співчували. Наші стосунки були приятними. Пізніше ця родина повернулася до Польщі.

Коли 17 вересня 1939 року наші землі зайняли Совети, якісь комуністи встановили на їхню честь спеціальні тріумфальні арки. Переважна більшість людей не довіряла Советам, бо люди чекали німців, а не Советів. Людям здавалося, що німці будуть такими ж, як і в 1918 році. Німців люди не боялися, тоді як Совети викликали страх. Вони асоціювалися з голодом, Сибіром, Соловками, арештами і т. п.

– Це означає, що пересічний український селянин знав про голодомор у Радянській Україні?

– Так, про це писали українські газети у Польщі.

– Які це були газети?

– «Народний календар», «Сільський господар». Пам'ятаю, як на початку війни ми з моїм приятелем Ароном, сидячи на узбіччі дороги, спостерігали, як відступають польські війська. Арон був сином тієї Рифки, що робила морозиво. Він був кмітливим хлопцем, наприклад, знав, чим відрізняється міліція від поліції. Польські війська відступали організовано. Ми не знали, куди це військо йде і що буде з нами, сприймаючи все, що відбувалося, як фільм. Ми більше відчували, аніж усвідомлювали, що на наших очах розігрується драма. Певною мірою ми співчували солдатам, які відступали. У нас було передчуття великих тектонічних зрушень.

Прийшли советські війська, з'явилася советська школа, яка була організована набагато краще, ніж польська. На місці тих кількох учителів, що викладали раніше, відразу з'явилось багато нових. У цій школі я добре вчився. Директором був місцевий українець Шевченко. Школа була своєрідним мікросвітом, ізольованим від зовнішнього світу. Проте й цей зовнішній світ я пам'ятаю добре. Наприклад, пам'ятаю, що вдома мама постійно сушила сухарі. Батьки весь час чекали, що нас як куркулів вивезуть до Сибіру. Я не знаю, звідки взялося таке переконання, але вважалося, що вивозити почнуть у суботу. Якщо субота минала спокійно, всі вважали, що ми маємо ще тиждень спокою, і сухарі згодовували свиням, щоб протягом тижня наготувати чергову партію. Я думаю, що переконання, що вивозитимуть у суботу, диктував селянам досвід, а ще євангельське застереження: «Моліться, аби це не сталося з вами в суботу». Тобто ситуація була така: у школі наче все гаразд, але вдома сушили сухарі. Тож неважко здогадатися, який був у людей настрій. До речі, мені цей настрій не передавався, бо я жив у власному, дитячому світі. Але іноді й до цього світу вривалася реальність. Пам'ятаю одну вчительку на прізвище Бабій, вона викладала українську мову. Одного разу на її уроці до класу увійшов збуджений директор школи, щось сказав їй на вухо, вона зблідла, книжка випала з її рук; мовчки зібравши свої речі, вона вийшла разом із директором. Виходячи з класу, сказала: «Будьте здорові, діти». Більше ми її не бачили – її вивезли. Забрали просто з уроку. Із сусіднього села вивезли священика Боруцького, якого люди дуже поважали. Через те, що він був священиком. Бабій – через соціальне походження (вона походила із шляхти).

За перших Советів до школи почав приходити якийсь військовий політрук, який провадив із нами різні розмови на політичні теми. Пам'ятаю, як одного разу він почав говорити, що в нас (тобто в Радянському Союзі) усі рівні і що сьогодні ти селянин, а завтра можеш стати міністром. Пам'ятаю, як мене це злякало: як же так, візьмуть зловлять тебе і зроблять міністром, і що тоді робити? Одне слово, я переживав революційний стрес. Мій друг Мишко викрив цього політрука. І ось як. Коли політрук розповідав, що все в нас спільне, що «те, що моє, належить і тобі», очі в Мишка засвітилися, і він випалив: «Дайте мені олівця, яким Ви пишете». Ну, бо в Мишка не було саме олівця. Якби агітатор дав Мишкові олівця, все було б добре, але він почав викручуватися й олівця не дав. Мишко вибіг у коридор і почав кричати: «Це все брехня, він каже неправду!».

Нам, дітям, дуже імпонували солдати з червоними зірками. Особливо пілотки справляли на нас враження. Солдати були бідними і якимись сірими. Єдиним подарунком, який вони могли нам дати, були старі зірки, які вже не були червоними і які ніяк було причепити. А нам хотілося отримати червону зірку, й ми прикладали чимало зусиль, аби її дістати. Ми переконувалися, які ці радянські солдати бідні. Після добрих польських мундирів советські солдати мали жалюгідний вигляд. Тоді у нас з'явився вислів, що щось було «як за Польщі». Так говорили, коли хотіли сказати, що якість якоїсь речі добра. Разом із появою Советів з'явився й специфічний фольклор: «Батьку Сталін, продай мила, бо вже воші мають крила» або: «Сидить баба на рядні та й рахує трудодні / Ні корови, ні свині / Тільки Сталін на стіні». І це все, що ми знали про Сталіна.

У школі я отримав похвальну грамоту, яку видавали взірцевим учням, із портретом Леніна й Сталіна. Таким був фасад. Однак антирадянські настрої були дуже гострі – не в школі, а поза нею.

– Як ставилися в цій советській школі до польських чи єврейських дітей? Може, до них ставилися по-особливому?

– Мені здається, що Чеська й осадників Совети вивезли. Вони раптово кудись зникли. Усі зникали вночі. Пам'ятаю, що певний час ми з Чеськом разом ходили до советської школи. Єврейські ж діти відразу після приходу Советів розділилися на дві групи. Частина відразу стала активістами. У мене особисто були проблеми з Хайкою Биків. Між нами навіть відбувся політичний конфлікт. Це сталося чи не в п'ятому класі. А було це так. Коли почалася советсько-фінська війна, я вже читав газети й точно пам'ятаю, що дуже співчував фінам. А в школі була в нас учителька математики Цукерман (вона вчителювала й за Польщі), літня, добра жінка, яка добре ставилася до всіх учнів. Одного дня я підійшов до неї й сказав, що прочитав у газеті, що у Фінляндії щотижня гине одна советська дивізія. Вчителька обурилася: «Де ти це прочитав, у якій газеті?». Я приніс їй ту газету, де було опубліковане спростування ТАРС, щось на зразок «з'являється за кордоном інформація, що на фінському фронті гине одна радянська дивізія протягом тижня. Але таку інформацію треба спростувати». Тоді я не дуже добре розумів, що таке спростування і що таке ТАРС. Вчителька не знала, як тут бути, й нарешті сказала: «Бачиш, вони щось наплутали й навіть не написали, що це брехня». На цьому наша розмова з учителькою скінчилася. Але Хайка, яка була запеклою піонеркою (між іншим, у нас удома панувала така

атмосфера, що навіть важко було собі уявити, аби я вступив у піонери – це була б ганьба, хоча зізнаюся широким, таємно я про це мріяв, коли побачив, як гарно організував наш директор урочистий прийом до комсомолу), запитала: «А чому він так радіє, що гине одна радянська дивізія протягом тижня? Ну, чому він радіє?». Тоді я ще не знав, що таких речей слід остерігатися, але вчителька чудово це розуміла й відразу ж відреагувала: «Чекай, а чому ти думаєш, що він радіє? Він лише питає. Прочитав у газеті й питає. Це добре, що він читає газету». Таким чином мене було «врятовано», але піонерка все ж ставилася до мене з великою підозрою.

У нас у класі був такий собі Іцек. Цей бідака страждав за всіх активістів. Іцек був дуже релігійним, а це створювало для нього чимало проблем. За Польщі по суботах він не ходив до школи. А тепер мусив приходити, але не хотів писати, тому намагався якось викрутитися, наприклад, «забував» зошит. Однак це йому не завжди вдавалося. Мушу визнати, що замість того, аби поспівчувати йому, ми з нього насміхалися. Питаємо його: «Іцку, де твій зошит?» – «Немає». – «Як це немає. Ще вчора був, а сьогодні вже нема?» – «Він зник». Саме слово «зник» викликало в нас вибух сміху. Звичайно, якби ми навіть хотіли, то не змогли б захистити його, але ми не тільки не захищали його, а були просто жорстокими. Так само до нього ставилися і єврейські діти-піонери. Іцек був усіма зацькований – і дітьми, і вчителями, які змушували його писати.

– У 1941 році почалася німецько-радянська війна.

– Вранці вже у перший день війни у нас були німці. Наше село містилося неподалік советсько-німецького кордону. Пам'ятаю, як у якийсь момент німецький літак пролетів майже над самою землею, а услід за ним прибігли советські солдати й шукали німецьких парашутистів. Чомусь вони причепилися до мого брата. Пам'ятаю, мама хотіла нагодувати їх перед тим, як вони почнуть втікати, але вони боялися їсти – раптом побачить начальство. Тому мама поставила мене на сторожі, щоб я пильнував, чи не з'явиться, бува, начальство, а солдати їли. Ця історія свідчить, що коли до Советів люди ставилися однозначно, то солдатам вони радше співчували, як нещасним, загнаним далеко від дому дітям.

Коли у село входили німці, я пас корів. Тоді я лишив корів і вийшов на шлях, що вів із Луцька до Львова, де й спостерігав за німецькими частинами. Вони справляли на мене враження сталевих роботів з автоматами. Було страшно дивитися, але водночас це видовище

захоплювало, як фільм. Мені здавалося, що через наше село проходить уся німецька армія. Тоді я вперше побачив також обшук. Німці обшукували одного з наших хлопців, який повертався до села з роботи на залізниці.

Спочатку до німців ставилися нейтрально, без особливого захоплення, але й без ворожості. Ворожість з'явилася тоді, коли вони розстріляли одного з наших діячів «Просвіти». Люди не розуміли, за що. Спочатку чимало молоді пішло в німецьку поліцію. Між іншим, у нашому селі дуже погано ставилися до тих, хто пішов у поліцію. Хоча ніхто й не знав, який характер матиме ця служба, проте селяни не схвалювали того, що наші хлопці йдуть служити чужим. Ці хлопці реабілітували себе лише після того, як однієї ночі взяли зброю й подалися до лісу. Саме тоді й почалася війна з німцями на Волині, і це була дуже серйозна війна.

Наприклад, у Горохові в приміщенні нашої школи німці влаштували гебітскомісаріат. Наші хлопці вирішили взяти комісаріат штурмом. Відбулася сутичка, в якій взяли участь навіть учні старших класів. УПА конфіскувало збіжжя, забране німцями. Дуже швидко українські партизани почали контролювати майже всі села – німці нічого не могли вдіяти. Партизани постійно знищували телефонні лінії. Мої старші брати втекли до лісу, а я, як наймолодший у родині, лишився з батьками.

Коли українська поліція пішла в ліс, німці почали формувати польські загони. Їх називали фольксдойчами (volksdeutsche). Ці загони використовували у боротьбі з українськими повстанськими загонами.

У нас окупація була тривалішою, ніж у Центральній чи Східній Україні, вона тривала з 1941 по 1944 рік та була дуже брутальною. Було безліч екзекуцій. Під час однієї з них на телеграфних стовпах повісили п'ятдесятьох людей із написами на грудях: «бандити». За чутками, які кружляли довкола, повішені не були партизанами, вони були звичайними селянами із найближчих сіл. Нам не можна було збиратися групами (понад три особи). Німецький офіцер, проїжджаючи по одному із сіл (Скобелка), побачив поряд із церквою групу хлопців. Біля церкви завжди можна було зустріти більше людей. Офіцер зупинився й усіх їх перестріляв. Їх було одинадцять.

– Повернімося ще до поляків й до українсько-польського конфлікту в часи війни. Із Вашої розповіді випливає, що до війни на Волині, принаймні в тій околиці, де Ви жили, до поляків не ставилися вороже. Тож звідки взялася така ворожість в часи війни?

— Я думаю, що ця ворожість, ненависть з'явилися водночас із виникненням антинімецьких і пронімецьких формацій. Антинімецькі формації, в тому числі й УПА, виникли тому, що серед населення переважали антинімецькі настрої. Ці формації не тільки словом, а й кулеметами боролися з німцями. Це була постійна війна, в якій щодня гинули люди. Якщо навіть я, дитина, хотів мати в той час гранату, то, напевно, це найкращий доказ того, що саме такими були тодішні настрої. Поляки не могли визнати своєю ідею боротьби за незалежну Україну. Ця ідея була їм чужою. Я думаю, що поляки шукали чогось нейтрального, але нічого нейтрального тоді не було. Треба було вибирати. Вважаю, що правдиві свідчення про те, що відбувалося в той час на Волині, дав у своїх спогадах «Між парафією й табором» (Варшава, 1989) ксьондз Юзеф Кучинський, який під час війни жив неподалік від нас, а після війни був разом із нашими хлопцями з УПА в таборах. І лише там, перед лицем спільного ворога, виявилось, що поляки й українці можуть знайти спільну мову.

— *Одначе чехи на Волині позитивно ставилися до повстанського руху й українців, але бандерівці знищили їхні села.*

— Мені важко говорити про факти, яких я не знаю. Напевно, коли говорити про механізм у цілому, то тут свою роль відіграли підозри у співпраці з німцями. Пригадую, як у моєму селі партизани влаштували на німців, які мали приїхати машинами, засідку. Німці ж прямо перед селом висіли з машин й рушили стрілецьким цепом. Усім було зрозуміло, що хтось їх попередив. Після цього пішли чутки, що їх попередила одна жінка. Пам'ятаю, як ставилися до зрадниці усі люди і я зокрема. Тоді німці зайшли в село, почалася сутичка, були вбиті. Після цього розійшовся поголос, наче разом із німцями були й поляки. Через два тижні, як я вже говорив, німці організували каральну експедицію й спалили село.

Значно пізніше я прийшов до висновку, що під час війни УПА боролася з усіма. З нею боролися червоні партизани, яких, в основному, закидали на нашу територію для того, щоб підготувати ґрунт для приходу Червоної армії. Німцям не потрібна була співпраця із якимись силами, вони лише тимчасово використовували то ті, то інші сили, щоб змагалися одна з одною. Для мене цілком ясно, що німці інспірували принцип *bellum omnium contra omnes*. Не можна також забувати, що то була окупаційна ніч. А ніч породжує кошмари.

— *Закінчується німецька окупація...*

Перед самим закінченням окупації у нас з'явилися фронтові частини німецької армії. Ці частини були нейтральними. І я сам пам'ятаю, як перестав ненавидіти німців, коли побачив, що вони нормальні солдати. Коли зникли гестапівці чи рейхкомісари, в яких, напевно, будь-яка дитина готова була кинути гранату, прийшли нормальні німецькі солдати, які стояли у нас два місяці й навіть пропонували мені евакуюватися разом із ними на захід, бо «ти, напевно, не хочеш назад до Сталіна?». Звичайно, я не хотів до Сталіна, але й у втечі я не бачив сенсу. Проте, хоч ті солдати були порядні хлопці і не збуджували в мені ніяких негативних емоцій, я все ж бажав їм поразки.

Потім прийшли Совети, й відразу ж трапилася дуже характерна історія. Був у нашому селі такий собі комуніст Терешко, якого всі вважали дурним. Партизани хотіли розстріляти його. Але жінки стали на його захист: «Адже він свій, нащо вам здався цей дурень, навіщо його розстрілювати?». Завдяки цьому заступництву Терешко дочекався Советів й видав їм стільки людей, стільки через нього вбито, кинуто до в'язниць і таборів, що пізніше ті ж самі жінки шкодували, що були такими дурними й жалісливими.

Коли фронт посунувся вперед, я пішов до школи й пам'ятаю, що ще в часі війни, десь восени 1944 року нас взяли на курси з оборони, які відбувалися в Луцьку. Було холодно. Я міг вдягнути єдину річ – німецьку сорочку й німецьке пальто. Це був найкращий на той час одяг. Пам'ятаю, як до мене причепився один солдат: «Ах ти, гаде, ти фашист! І тобі не сором носити форму наших ворогів?». Тоді мене захистив учитель, але я зрозумів, що краще цей одяг не носити.

Я скінчив школу в умовах, сказати б, повоєнної окупації. Була така історія з родиною Янюків із Горохова. Одного їхнього сина в числі п'ятдесяти інших людей німці повісили на телеграфному стовпі, а двох, які були в УПА, Совети повісили на тому ж місці. Пам'ятаю, як нас, учнів, зганяли, щоб ми дивилися, як їх вішають. Я не пішов. Звичайно, це був ризик. Нас зганяли також на похорон убитих партизанами енкаведистів. При нагоді таких похоронів організовувалися мітинги ненависті до «бандитів». Ці мітинги відбувалися на тому ж самому місці, де німці організовували подібні мітинги проти тих же «бандитів». Різниця полягала в тому, що німці розкидали листівки проти «українсько-сталінських» націоналістів. Нас це дуже смішило. Совети користувалися тією ж фразеологією й говорили про «українсько-німецьких» націоналістів. А в першому і в другому випадках ішлося про УПА. Люди сприймали це як фальш, тим паче, що всі, хто більше,

а хто менше, знали, про кого йдеться, і в переважній більшості із симпатією ставилися до партизан як до ідеалістів.

– Я розумію, під час німецької окупації люди могли вірити, що партизани виборюють незалежну державу, але коли прийшли Совети, у це ще хтось вірив, чи, може, люди усвідомили, що то безнадійна, приречена на поразку боротьба?

– Надія на те, що ситуація зміниться, постійно залишалася живою. Коли прийшли Совети, ніхто не вірив у те, що американці з ними домовляться. Бо як могли американці домовитися з бандитами? Сталін був для нас бандитом, і нам здавалося, що про це знає увесь світ. Люди тішили себе ілюзією, що почнеться американсько-советська війна, чекали цієї війни рік, два, три... Потім виступ Черчілля у Фултоні поклав початок «холодній війні». Пам'ятаю, що коли, будучи вже студентом, чи не в 1947 році, я приїздив на канікули додому, мій дядько, проста людина, завжди запитував мене, коли буде війна. Дядько так часто повторював це питання під час моїх чергових відвідин батьків, що врешті-решт, не чекаючи, поки дядько розкриє рота, я випалював: «Дядьку, здається, війни не буде». У відповідь він завжди казав, що далі так тривати не може. Для нього, хоч і простої людини, було ясно, що існуючий порядок поганий, і світ не повинен сприймати радянський режим, колгоспи й таке інше, як належне, що війна мусить розпочатися: «Невже американці не бачать цього?». Я думаю, що лише наприкінці сорокових років люди зрозуміли, що советський режим протримається ще довго.

– Наприкінці сорокових років люди зрозуміють, що новий порядок речей протримається ще довго, але в лісах лишаються й продовжують боротьбу партизани. Як до них ставилися прості селяни? У спогадах Марічки (Марії Савчин), дружини Орлана – Василя Галаси (провідник ОУН на Перемишлянщині, пізніше розгорнув діяльність у Карпатах і, нарешті, перейшов на Волинь), в яких ідеться про другу половину сорокових років, повторюється інформація про донощиків, які видавали криївки, про тих партизанів, яких зловили, вбили енкаведисти. Виникає враження, що ті, хто лишився у підпіллі, нагадував звірину, яку цькують мисливці, заганняючи в пастку.

– Може, спогади й залишають таке враження, наче на кожному кроці був донощик. Але насправді люди співчували партизанам, допомагали їм, годували їх. Саме тому українське населення масово вивозили до Сибіру.

– Марічка, яку ми вже згадували, описує також історію, коли від партизанів відвернулася їхня власна родина. Вона розповідає й про те, як вона й ще кілька партизанів прийшли до села, де жила її тітка, й попросили її нагодувати їх й дати теплий одяг, щоб перечекати день у скирті соломи. Тітка ж нічого їм не дала, сама ж десь зникла на цілий день, щоб партизани не могли з нею зв'язатися.

– У той час лише так можна було врятуватися. По-перше, якби вона дала те, що партизани просили, то вже наступного дня, якби вони потрапили в лабеті КГБ, то довідалися б, хто допомагав. Якщо вона нічим їм не допоможе, то може почуватися у відносній безпеці. Але це не означає, наче вона не підтримувала партизанів, просто вона боялася й намагалася якось вціліти. Звичайно, переважна більшість людей не хотіла мати справи з партизанами. Із ними не хотіли мати нічого спільного й за часів німецької окупації. Усі розуміли, чим це пахне. За німецької окупації було значно легше схилити населення до того, аби воно надавало допомогу тим, хто в лісі, а за Советів люди вже дуже боялися. Адже всім було ясно, що якщо Совети про це дізнаються, то всю родину чекає Сибір. Я думаю, що люди в лісах, у криївках не почувалися аж надто зацькованими, бо вони вірили. Хоча у них насправді не було найменшої перспективи, проте вони розуміли, що не мають морального права здатися. У будь-якому разі для нас вони були людьми-легендами. Ці люди готові були боротися до останнього набою, причому останній набій вони зберігали для себе й дуже часто кінчали життя самогубством. Такими вони нам уявлялися, а тих, хто їх видавав, ми вважали зганьбленими і проклятими.

Досить поширеним після війни явищем на нашій території були советські каральні загони, які маскувалися під партизанів і виконували різні функції. Одні мали завдання знищити родину, пов'язану з підпіллям. Від цього люди божеволіли: «Як же це? Свої мордують найкращих людей?». Аце робилося не раз і не два, така діяльність носила систематичний характер. Кажуть, що генерал КГБ Федорчук отримав своє звання саме за цю ідею – створити псевдозагони, які мали ширити в народі терор й дискредитувати повстанців. Ці псевдозагони діяли різними методами. Наприклад, Степан Сорока, з яким я сидів у пермському таборі номер 389/35, розповідав, що коли його заарештували й перевозили уночі, то відбулася збройна сутичка, він чув постріли, кілька охоронців загинуло, а ті, хто стріляв, забрали Сороку із собою. Вони видавали себе за людей з УПА. «Партизани»

забрали його до схрону, почали з ним розмовляти. Коли Сорока їх побачив, то в нього засвітилися очі, він почав говорити, що й він за УПА, що його заарештували московські кати і т.д. Виявилось ж, що уся ця сутичка була просто великою інсценізацією, що «відбили» його перевдягнені Совети. На підставі своїх зізнань Сорока отримав двадцять п'ять років таборів. При цьому слід пам'ятати, що Сорока був дуже молодим хлопцем. Подібні провокації траплялися на кожному кроці.

Звичайно, бували випадки, коли й самі повстанці, оточені з усіх боків, також звірили. Часто сусід чинив наклеп на сусіда, подаючи повстанцям, наче він донощик. Відбувалися страшні речі. У тих умовах дуже легко було знищити будь-кого.

Я пригадую, як однієї ночі (тоді я вже вчився у Львові) до нас прийшли партизани. Це було влітку 1948 або 1949 року. Одного з них я знав ще зі школи, а другим був легендарний для нас «Славко». Легендарний, бо тоді, коли мій брат був у юнацькому загоні УПА і коли хтось із молоді робив щось не так, завжди казали: «що б подумав про тебе Славко?» У хаті було темно, батьки спали у сусідній кімнаті, двері були відчинені. Я увійшов і не так побачив, як відчув, що за столом сидять чужі. Привітавшись, я спитав: «Чому сидите в темряві?». – «Так треба», – відповіли вони, і я відразу все збагнув. Тоді один із них сказав, що його звать Славко, й подав мені руку. Я машинально запитав: «Славко, той самий?». – «Той самий». Ми почали розмовляти. Славко розпитував мене, де я вчуся, що вивчаю. Ми довго говорили в темряві. Увесь час він тримав карабін при собі. Ми розпрощалися, відчуваючи симпатію один до одного. Мені не пропонували йти у партизани, усе обмежилось розмовою. Славко загинув у сусідньому селі. Розповідали, що це сталося наступним чином. Совети вистежили, де він ночує. Організували засідку. Хату, де ночував Славко разом з іще одним партизаном на псевдо «Чорноморець», оточили. Коли партизани зорієнтувалися, що вони в пастці, напіводягнені, але зі зброєю видерлися на горище. «Стрибки», яких було набрано з місцевих хлопців, 1927 року народження, вдерлися в хату. Славко намагався вирватися назовні, розбираючи дах. «Чорноморець» не зорієнтувався. Думаючи, що то Совети, він пустив чергу з автомата. Славко загинув на місці. Коли «Чорноморець» побачив, що убив Славка, то в розпачі кинувся на Советів. Йому вдалося захопити кулемета і він почав стріляти. А оскільки в «Чорноморця» була слава, ніби його кулі не беруть, Совети утекли. Увечері «Чорноморець» вивіз тіло Славка і десь його поховав. Ніхто не знає, де ця могила. Але говорять,

наче тоді «Чорноморець» «сам розігнав усіх Советів». А на Великдень того ж року, поранений, підірвав себе гранатою.

– У 1947 році Ви почали навчатися у Львівському університеті.

– Спочатку я хотів вивчати англійську, бо мав намір перекладати Байрона, який був моїм улюбленим поетом. Колись мені до рук потрапив том російських перекладів Байрона. Саме тоді я переконався, що у великого поета треба перекладати не так форму як зміст. Байрон дав мені дуже багато як поет думки, він розтривожив мене, підніс в мені дух гідності, що поєднується у нього з почуттям «світової скорботи», прагненням людини переступити невідомі межі. Одне слово, то був потужний дух романтизму. Байрон був володарем моїх дум. Мені не вдалося пройти на англійську філологію за конкурсом. Я перебільшував власні можливості. Таке перебільшення, звичайно, було наслідком того, як до мене ставилися в середній школі. Інша річ, що під час конкурсу я переконався, що знання зовсім не були основним критерієм для вступу. Траплялося, що за конкурсом проходили кандидати, навіть не складаючи іспитів, особливо часто такими кандидатами були євреї. Наприклад, у мене був приятель на факультеті логіки і психології. Він сам розповідав мені, що спізнився на екзамені, тому звернувся до секретаря екзаменаційної комісії Лізенбойма, і той влаштував йому окремий вступний іспит. Інша річ, що він справді був дуже здібним. У той час вирішення питання: зарахують тебе на навчання чи ні – значною мірою залежало від секретаря екзаменаційної комісії. Пізніше інструкції змінилися. А в 1949 році у зв'язку з погіршенням стосунків між Ізраїлем і Радянським Союзом почалася антисемітська кампанія. Пам'ятаю, як на нашому курсі скликали збори. Ви не можете собі уявити, на що перетворювалися подібні збори у Львові в часи страшного терору, коли на вулицях міста ще тривала стрілянина й коли було організовано вбивство Галана. У місті розмовляли російською. Якщо хтось на вулиці запитував про щось українською, то отримував агресивну відповідь російською, якщо вам взагалі відповідали. Усе місто заповонив советсько-кримінальний елемент. Якщо хтось із Росії хотів навчатися на пільгових умовах, то він приїздив до Львова, бо тут міг розраховувати на привілейоване становище.

Пам'ятаю, як тремтіло моє серце, коли я йшов на свої перші заняття. Я думав: яке це щастя, що відтепер я спілкуватимуся з розумними людьми. Адже три чверті кандидатів відсіялися під час вступних іспитів.

Із таким настроєм я пішов на першу лекцію, звичайно, з марксизму-ленінізму. Я слухав викладача, який був звичайним агітатором, і все це видалося мені жалюгідним. Я зорієнтувався, що й рівень знань у студентів також не найвищий. Більшість із них були досить примітивними. Певний час я був старостою курсу і мав обов'язок відмічати присутність студентів на заняттях. Для того, щоб усім спростити життя, я запропонував, аби ми всі по черзі приходили на заняття. Певний час усе йшло добре, але коли, нарешті, це стало відомо, мене відразу ж відсторонили від моїх обов'язків. Одначе на цьому справа не скінчилася. Коли був, здається, на другому курсі, скликали загальнофакультетські збори. Подібні збори нагадували велику інквізицію. Жертву ставили перед усім зібранням, а на збори сходилося кілька сотень осіб, і проводирі інквізиції починали говорити, що ось, мовляв, цей чоловік дозволив собі приховати певні факти своєї біографії. Наприклад, виявляється, що його брат "бандит", відтак і цей безсумнівно йому допомагав, бо ж постійно ходив із папкою, але ніхто не знає, що він у цій папці носив і т. д., і т. п. Перед зборами, про які йдеться, пішов поголос, кого будуть «проробляти» цього разу: Сверстюка і Рехмана. На першому курсі Рехману довіряли, йому навіть давали гвинтівку і він разом з іншими активістами їздив по селах й забирав у селян «державну позику». Що ж сталося? Виявилось, що Рехман, який загалом був людиною відвертою, зізнався, що у його діда був у Чернівцях млин, і радянська влада його від цього млина «звільнила». Про все це він розповідав з іронією, й таким чином з'ясувалося, що він не є справжнім комсомольцем, що він так і не позбувся пережитків минулого й висловлюється так, як членові комсомолу не личить.

Після Рехмана надійшла моя черга. Полковник із військової кафедри Пчелінцев почав говорити, що за його інформацією студент Сверстюк критикував товариша Сталіна, крім того, йому відомо, що студент Сверстюк написав червоним олівцем на розкладі занять військової кафедри нецензурне слово з трьох літер. Справді, коли я був старостою, то хтось написав на дошці це слово, й хлопці запитали мене, що робити. Тобто, як це – що робити? Треба це слово стерти. Почали стирати, але напис не зникав. Тоді я вирішив, буде краще, якщо ми цей розклад занять взагалі знімемо. Так і зробили. Може, мені слід було піти до «начальства» й розповісти про те, що сталося, проте ми самі прийняли рішення. А пізніше з'явилася версія, що все це діло моїх рук. Думаю, саме ця версія й врятувала мене. Бо ніхто в неї не вірив. Дівчата відразу почали кричати, що це нісенітниця, і

справу з написом було знято з порядку денного. Тоді усі переключилися на те, що я говорив про Сталіна, але що характерно, ніхто не навів конкретних прикладів. Я думаю, що всі боялися посилатися при студентах на конкретні цитати. Я вже не пригадую, яким чином вони дали мені зрозуміти, про яку розмову йшлося. Це була розмова про те, що Гітлер і Сталін – два чоботи пара, і якщо між ними є різниця, то полягає вона в тому, що Гітлера породила культурна країна, тоді як Сталіна – Азія, де ніколи не було закону. У той час, про який ідеться, таку розмову навіть уявити собі було важко. Було важко повірити, що хтось узагалі може так думати, і саме це мене й рятувало. Також важко було собі уявити, щоб хтось взагалі відважився написати в доносі, що Сталіна порівнюють із Гітлером, причому на користь останнього. Це було надто ризиковано для них самих, бо навіть той, хто написав у доносі щось подібне, міг отримати по шапці. І це їх спаралізувало, й вони вирішили не розкручувати цю справу.

– Чи мали ці збори для Вас якісь наслідки?

– Закінчилося розмовою з колишнім начальником СМЕРШ-у. Натомість Рехмана вигнали з комсомолу й університету – на хвилі боротьби з космополітизмом. 1949 рік став апогеєм цієї кампанії.

На зборах, коли мене викривали, на мене напав викладач із діалектичної логіки (такий предмет можливий лише в країні переможного сталінізму) Ковальов, головний погромщик на подібних заходах. Я відповів йому дуже рішуче, й після цієї історії ми навіть зблизилися. Він був керівником моєї дипломної роботи. Тема моєї роботи була така: “Проблема поняття в “Капіталі” Маркса”. Роботу з літератури я писати не хотів, бо літературознавство на той час було наскрізь сфальшованим, із психології – не міг, бо професор був страшним дурнем, і я не хотів мати з ним жодних справ. А з Ковальовим у мене склалися нормальні стосунки. Наприклад, я брав у нього Арістотеля, твори якого в той час були справжньою рідкістю. Таким чином я став дослідником Маркса. Ковальов був у захваті від моєї роботи й хотів дати мені рекомендацію в партію, щоб я зміг вступити в аспірантуру. Я відмовився, і – диво дивне – він мене зрозумів.

Після навчання я працював учителем у Почаєві, у той час складалося враження, наче це містечко наглухо забите дошками. У школі діяла місцева “мафія”. До вчителів-новачків ставилися, як до невільників. Щомісяця я заробляв приблизно шістьдесят карбованців, яких на той час вистачало лише на їжу й то на дуже скромну. Я ходив майже обідраним. Це були дуже тяжкі роки – злам 1952 і 1953 років.

Потім – село Богданівка. Було великим і гарним. Весною воно потопало в акаціях і бузку. Колись там діяла «Просвіта», був у селі й Народний дім, будинок якого не зруйнували. Була тут і залізнична станція. Там я з'явився взимку, поселився в неопалюваній хаті. Незважаючи на це, я згадую Богданівку дуже добре. Директор, кандидат біологічних наук, часто запрошував мене до себе. Ми дуже швидко знайшли спільну мову. Там я міг собі дозволити поводитися “нетрадиційно”. Наприклад, на Великдень молодь організувала традиційні весняні хороводи – гаївки, тобто збиралася коло церкви. Завдання вчителів полягало в тому, щоб ловити учнів, записувати їхні прізвища, бо учні не повинні брати участі в релігійних святах. Одного дня, коли саме й співали гаївки, я побачив перелякану Оксану, вчительку англійської, яка бігла від церкви. Виявилося, що хтось кинув у неї каменякою за те, що вона підійшла до церкви, певно, думали, що вона прийшла складати список учнів. Я її заспокоїв, і ми разом пішли до церкви. Чомусь був переконаний, що хлопці коло церкви мене не зачеплять. Ми спостерігали за тим, що відбувається. Якись дівчата з числа сміливіших підійшли до мене й взяли до свого кола. Через півгодини ми з Оксаною пішли додому. Молодь була задоволена, бо своєю присутністю ми певною мірою легалізували свято. Але в район пішов донос, що один із учителів брав участь в релігійних обрядах замість того, щоб скласти список. Зрештою, я постійно створював директору якісь проблеми. Наприклад, офіцери запасу були зобов'язані проходити час від часу військову перепідготовку. Зазвичай, перепідготовка зводилася до читання лекцій. Кожний із курсантів отримував спеціальний зошит для нотаток, який після занять треба було здавати. Адже все, що стосувалося армії, було у Радянському Союзі таємницею. А що на цих заняттях мені було дуже нудно, то я малював карикатури на викладачів й лише *post factum* зрозумів, що мушу цей зошит здати. При бажанні зацікавлені особи легко могли себе у цих карикатурах впізнати. Директору знову висувалися претензії – що це у вас в Богданівці за вчитель, який дозволяє собі малювати карикатури на секретаря райкому.

Наступна історія. Настав час випускних іспитів, на які приїхав секретар райкому (не пробачив мені карикатури). Головним іспитом був іспит з літератури. Треба було перевірити, чи на належному ідеологічному рівні написані випускні твори. Секретар узяв одну з робіт, але не зміг розібрати почерк, тому читати почав я. Я читаю, а кілька втаємничених учителів почали посміхатися. Тому що в мене був дуже гарний настрій, я почав імпровізувати. Після всього секретар

вирішив, що учнівські роботи написані на належному ідеологічному рівні.

На прощальному вечорі зі мною трапилася смішна історія. На цей вечір випускники прийшли разом зі своїми батьками. Усі були в костюмах. У мене костюма не було, лише піджак. Піджак був із доброго матеріалу, але з короткими рукавами. Я намагався якось це замаскувати, але мені це не зовсім вдавалося. Пам'ятаю, якими розчарованими були батьки, коли запитували своїх чад, де ж цей вчитель української, й бачили типа в куцому піджаку. У ті роки робота й побут учителя були дуже важкими, але незважаючи на це, я згадую своє вчителювання як щасливий період у житті.

– У 1953 році помер Сталін...

– Невдовзі після смерті Сталіна було оголошено амністію для кримінальних злочинців. Відразу ж з'явилися легенди, що їхні банди нападають на потяги. І в цей же час я дізнався, що мій брат, якому дали вісім років таборів і який відбував покарання у таборі в Красноярську, опинився на засланні, до нього дозволено поїхати. Я поговорив із батьками й вирішив поїхати до Якова, незважаючи на те, що мама відраджувала. На всю подорож у мене було сімдесят карбованців. Я накупив у дорогу сухарів, організував собі якесь липове відрядження, купив квиток до Красноярська й поїхав. Брат був у засланні за Красноярськом. Про всяк випадок я послав йому телеграму, що виїжджаю. Цю телеграму я заадресував просто на пошту, бо точної адреси брата в мене не було. У Красноярську я зорієнтувався, що маю їхати до Канська, тобто ще двісті кілометрів. У Канську я сів в автобус й доїхав до кінцевої зупинки. На місці ж з'ясувалося, що до Хондальського, де був мій брат, ще сімдесят п'ять кілометрів тайги. Коли я запитав, чи не їхатиме туди часом якась машина, сказали, що доїхати туди можна лише «з okazією». Тоді я сів на чемодан й почав розмірковувати над тим, де б тут заночувати. Час минав, почало темніти. Раптом я помітив чоловіка, який пильно придивлявся до мене: «Женю?». – «Яків?». Це був мій брат. «Якби ти тільки знав, звідки я до тебе приїхав!». Він проїхав 75 кілометрів тайгою на ровері. «Завтра я тобі усе розповім». Яків був сильніший за мене, високого зросту. Він був схожий на батька. Його табірна історія була цікавою. Тим часом під'їхала машина, а в ній кагебіст, котрий стежив за такими засланцями, як Яків. Ми закинули речі до кузова вантажівки. Яків укинув туди ровер, і ми поїхали. Таким чином ми доїхали аж до річки Они, притоки Єнісею. Це була широка, колись чиста річка. Там

я навчився плавати. Пізніше Яків розповів, що сталося перед моїм приїздом. Річ у тім, що ще до одержання моєї телеграми він заблукав у тайзі. Дев'яносто відсотків тих людей, які заблукали в тайзі, пропадають безвісти, гинуть. Із тайги мало хто повертається. У тайзі можна зустріти ведмедя, в тайзі з людиною може статися що завгодно. Мій брат не був наділений якимись особливими здібностями, зате він був дуже кмітливим і спритним. Тоді на його пошуки вирушила ціла експедиція. Його шукали по слідах два дні, але не знайшли і повернулися назад. Тим часом, коли засланець зникає у тайзі, це означає, що він утік і його треба зловити. У цей час він за різними прикметами у тайзі почав визначати напрямок. На третій день вийшов до річки. Коли Яків вийшов до річки й дістався до селища, то відразу з'явився у відповідному пункті й заявив, що заблукав у тайзі. Всі відповідні служби діють дуже чітко. Вони відразу дали знати, кому слід, й за ним приїхали. Його знову привезли на місце заслання. І там його застала моя телеграма. Не довго думаючи, він узяв чийсь ровер й поїхав до мене назустріч. Наша зустріч – то було щось неймовірне! Коли я був із ним, хлопці вдень пиляли дерева, а ввечері поїли мене шампанським, бо в тайзі нічого іншого, крім шампанського, не було. Тут не було що їсти, не було що пити. Хлопці швидко витрачали гроші на шампанське, а потім ходили голодні. Я добрався додому. Лишалось ще кілька тижнів до початку навчального року. Саме тоді я отримав листа від дівчини, з якою вчився, що вона вступила до аспірантури у Києві за спеціальністю психологія. Я подумав, якщо її прийняли на навчання, то чому б і мені не спробувати? І я вирішив вислати документи. Треба було бути божевільним, щоб складати іспити до аспірантури без підготовки. Однак я вислав документи й поїхав до школи в Богданівці. Я сказав директору, що вислав свої папери у Київ. Директор дуже засмутився: ніхто в його школі довго не затримується.

– Це був п'ятдесят...?

– Це був 1953 рік – єдиний рік, коли я міг потрапити до аспірантури. Це був рік смерті Сталіна. У цей час не треба було подавати характеристики з КГБ. На якийсь час про них забули. Саме цей документ скрізь вимагали в першу чергу. Тоді ж нічого не вимагали. Пам'ятаю, що я пішов на іспит просто з поїзда. Це був іспит із філософії. Я мав прокоментувати виступ Маленкова на тему закордонної політики СРСР. Комісія любила відповіді по пунктах. Отож я перерахував вісім пунктів закордонної політики, а потім дізнався з публікацій у пресі, що цих пунктів було лише шість. Комісія була у

захваті. Із другим іспитом було трохи гірше. Це був іспит із психології. Мене запитали, у чому полягає значення теорії Павлова для психології. Я відповів, що теорія Павлова не має для психології значення. Вона стосується фізіології, й тому я не бачу перспектив досліджувати психологію у світлі теорії Павлова. Директор Інституту психології, професор Костюк нервово запитав мене: “Невже ви справді настільки добре знаєте теорію Павлова, що з такою впевненістю це стверджуєте?”. Костюк був розумним чоловіком. Я побачив у його очах співчуття. Він і сам так думав, бо знав, що теорія Павлова має мало спільного із психологією, але він знав також і те, що немає таких дурнів, які б захотіли на весь голос заявити про це на іспиті. Після наради комісія ствердила, що такого дивака ще не бачила; мені поставили п'ятірку. Якби вони були нормальними радянськими професорами, то поставили б мені двійку, ну, може, трійку. Але у зв'язку з тим, що Сталін помер, і Берії вже не було, вони теж стали ліберальнішими. Іще я склав іспит з англійської й опинився таким чином в аспірантурі. Мушу визнати, що це були дуже гарні роки – з 1953-го по 1956-й. У той час не було жодного ідеологічного тиску. В аспірантурі я не зазнав жодних переслідувань. У Києві я почувався майже вільною людиною, але існував я в порожнечі. Мені було лише шкода, що не знайшлося доброго професора, який би радив мені, що читати. У морі існуючої на той час макулатури або якихось праць, де аналізувалися дріб'язкові речі, можна було просто втопитися. Мушу визнати, що я не надто продуктивно використав цей час. Проте я вибрав для дисертації важливу тему. Зазвичай, теми давалися банальні, висновки з дисертацій на подібні теми були вже наперед відомі. Ці роботи мали ідеологічний характер або були присвячені якимсь дуже специфічним проблемам. Я вибрав тему: “Розуміння мотивів поведінки літературних героїв у старших класах середньої школи”.

– І все ж, повернімося до інституту....

– Після закінчення аспірантури я хотів отримати місце викладача літератури, бо для психолога місця не було. Я отримав призначення до Полтавського педагогічного інституту, директором якого був простий член партії, якщо не гірше. Він уникав контактів з іншими людьми, зрозуміло, зі студентами також. Мені запам'яталася одна історія, коли з інституту вигнали студента за напис на конспекті з марксизму-ленінізму. Викладач цього предмета збирав нотатки студентів і перевіряв, як вони записують те, що він їм каже. Можна собі уявити рівень цих лекцій і самого викладача. Напис на обкладинці

був такий: “Хр. скажуть, когда умрет”. Викладач розшифрував це речення як відомий анекдот. Однак він сам мав принаймні цей анекдот чути, аби зрозуміти, про що йдеться. Анекдот був такий: дитина запитує маму: “Ленін добрий?” – “Добрий”. – “А Сталін?” – “Казали, що добрий, а потім сказали, що недобрий”. – “А Хрущов?” – “Скажуть, коли помре”. Ось і весь жарт. Викладач вирішив винести цю справу на загальноінститутські збори й наполіг на тому, щоб студента відрахували з інституту. Тож можна собі уявити, яка атмосфера тоді там панувала. Я ж мав неофіційні контакти із студентами, говорив з ними нормальною мовою. Не слід забувати, що у той час кожний викладач мав бути водночас і вихователем, зобов’язаним обговорювати партійні документи після чергового з’їзду чи пленуму. Студентам треба було ці матеріали давати, але, не висловлюючи власного ставлення до них, щоб зберегти власну репутацію. Пам’ятаю, що я зробив так: “Вас усі запитуватимуть про ці документи, не завдавайте собі зайвого клопоту й вивчіть їх – випробуйте на них свої мнемотехнічні здібності”. Одне слово, я перевів усе на жарт. Тим, кому я довіряв, давав цікаві книжки, наприклад, “Історію української літератури” Єфремова.

– *А звідки ви взяли Єфремова?*

– Єфремова я купив у Києві. Тоді у Києві існувало щось схоже на домашні букіністичні магазини. Діти старої української професури за безцінь продавали цілі бібліотеки, які їм лишили батьки. Ці люди в основному цінували російську літературу і російські переклади зі світової літератури. Українська література на «чорному ринку» не цінувалася. Наприклад, “Літературно-науковий вістник” із некрологом Лесі Українки 1913 року мені запропонували за один карбованець. Купуючи українські книжки по оселях, я зібрав досить велику бібліотеку. Ця література спонукала мене до творчих пошуків вже хоча б тому, що суперечила офіційному й обов’язковому канону.

– *Ці неофіційні контакти зі студентами послужили приводом до Вашого звільнення з роботи?*

– Чому мене звільнили з інституту? Може, внаслідок доносів, які, переважно, робили студенти-заочники. Серед них могли бути професійні кагебісти, які, можливо, взагалі мали завдання доносити на викладачів. Крім того, студенти і між собою говорили, що я викладаю не за підручником. Наприклад, про культ Сталіна я розповідав не на основі матеріалів із советської преси, а цитуючи

виступ Гомулки, надрукований в журналі “Польша”. А таке завжди викликало підозру. Думаю, що мене могли звільнити і не з неполітичної причини – могло бути й так, що влада вважала мене “іншим”. У будь-якому разі мене звільнили на другий рік роботи. Щоб якось вижити, я брався за різні тимчасові роботи. І ось я зустрів одного приятеля. Його звали Іван Бенедиктович Бровко. Він був викладачем педагогіки у Київському університеті. Із ним я познайомився в аспірантурі. Наші біографії були дуже різними. Він пройшов усі війни, починаючи із советської антипольської кампанії 1939 року, потім брав участь у фінській кампанії 1940 року, потім дійшов до Берліна і навіть був у числі тих, хто досліджував таємницю «Фау-2». Служив у ракетних військах, знав Корольова й інших впливових людей. Після війни він не захотів лишатися у війську. Спочатку Іван став директором школи, а згодом викладачем педагогіки в університеті. Коли ми зустрілися в Полтаві, він порадив мені не залишатися в цьому місті: «Нічого доброго тебе тут не чекає, – казав він, – тебе ніколи не візьмуть в інститут. Ти тут непотрібний. Їдь до Києва. Спочатку можеш зупинитися у мене. Потім якось влаштуєшся. Там більші можливості”. Я переїхав до Києва.